

SKENDER RIZAJ

TURSKE KOVNICE NOVCA (DARBHANE) U NOVOM BRDU, SKOPLJU I KRATOVU

Pitanje turskih kovnica novca (darbhane) uopšte, a posebno onih na Balkanskom poluostrvu, tako reći do naših dana nije rasvetljeno. Premda je ovo jedno od najvažnijih pitanja za upoznavanje privrednih prilika u periodu turskog feudalno-tinarskog uređenja, današnja opšta istorijografija, pa ni jugoslovenska, ne raspolaže nekom ozbiljnom studijom. Do toga je došlo, svakako, zbog oskudnosti istorijskih izvora ove vrste. Čak i u najznačajnijim našim i stranim naučnim ustanovama, na nesreću, ne postoje dokumenti koji bi govorili o kovnicama novca u unutrašnjosti Balkana u periodu turske vladavine. Bez sumnje, turski defteri treba da u ovom pogledu imaju odlučujuću reč, a u prvom redu finansijski (maliye), jer su u njima evidentirana sva finansijska pitanja Turske imperije. Godišnji izveštaji kadija, odnosno emina, slati Visokoj porti o svim pojedinostima u vezi s prihodima carskih dobara (has) — rudnika, kovnica novca, carina i dr., pa i defteri pisara (kâtib) ovih kovnica (darbhane), predstavljaju izvore iz prve ruke. Nama su ti izvori takođe nepoznati i nepristupačni za korišćenje u cilju komponovanja jedne studije koja bi pozitivno odgovorila na sva pitanja iz turske numizmatike. Svakako, ti važni defteri treba da se nalaze u riznici Arhive Predsedništva vlade (Başvekâlet ili Başbakanlik Arşivi) u Istanbulu, bilo da su evidentirani i klasificirani, ili da još leže negde u fondovima arhivalija ove ustanove. Prema tome, koliko je meni poznato, jedino je nedavno pošlo za rukom turskom istoričaru dr H. Sahillioğlu-u da pronade, a potom i objavi, jedan od tih vrlo zanimljivih deftera s kraja XV veka, čije podatke smo koristili za ovaj rad. Treba istaći da i ovaj turski naučni radnik konstatuje u uvodu svoga rada da i u pomenutoj arhivi u Istanbulu ima vrlo malo dokumenata koji se tiču perioda do sredine XVI veka, odnosno dokumenata koji tretiraju pitanje turskih kovnica novca (darbhane). Stoga mi je ostalo jedino to da se u sastavljanju ovog skromnog priloga iz oblasti istorije turskih moneta, u želji da pokrenem ovo složeno pitanje, oslonim na razbačenu i fragmentarnu građu koja je zabeležena u raznovrsnim izvorima i zakonskim spomenicima. Smatram da je svaki prilog ove prirode važan doprinos turskoj numizmatici, odnosno turkologiji uopšte, a posebno koristan za rasvetljavanje istorije naših naroda u periodu turske vladavine, pošto ćemo na ovaj način biti u mogućnosti da sagledamo i mnoge pojave i zbivanja društvene, ekonomske i političke prirode unutar Turskog carstva, jer je turska vlast iz temelja izmenila fizionomiju gotovo svih grana privrede i na svim područjima života naših naroda pod

njenom dominacijom utisnula obeležja svog postojanja, koja su izrazitija tamo gde je ona duže trajala.

Ovaj rad, posvećen turskim kovnicama novca na određenom području naše zemlje, sastavljen je iz sledećih poglavlja: istorijski deo, falsifikovanje novca, vrste i vrednost moneta, poslovanje kovnica, zakup kovnica (mukataa) i esnafi kovničara novca.

Istorijski deo

U srpskoj feudalnoj državi kovnice (zeccha) novca su se nalazile uz rudnike, Brskovo, Novo Brdo i Trepča, ili u gradovima Prištini, Prizrenu i Skoplju¹).

U tursko vreme kovanje novca nije se ograničilo samo na carsku kovnicu. Gotovo svim srebrnim rudnicima u Rumeliji, Anadoliji i Africi bilo je dozvoljeno da kuju svoj novac. Pošto su se najznačajniji srebrni rudnici Turske imperije nalazili pretežno u jugoslovenskim zamljama, nije čudno što je mnogo turskih kovnica bilo baš na području naše zemlje²). Ovom prilikom reč je uglavnom, o novobrdskim, skopskim i kratovskim kovnicama novca, zbog toga što raspoložemo sa nešto više podataka o njima na osnovu kojih možemo baciti svetlost na ovaj inače mračan period naše prošlosti.

Ahmet Refik piše ne navodeći izvor, da su u Novom Brdu kovali zlatne i srebrne monete ovi turski vladari: Murat II 834 (1430/31), Mehmed II Fatih (Osvajač) 855 (1451), Bajezid II 886 (1481/82), Selim I 918 (1512), Sulejman Zakonodavac 926 (1520), Selim II 974 (1566) i Murat III 982 (1574)³).

On dalje tvrdi, takođe ne navodeći izvor, da su u Kratovu kovali srebrni novac (akče) sultan Bajezid II 886 (1481) i Selim I 918 (1512). Sultan Sulejman Zakonodavac (kanunî) kovao je srebrni i zlatni novac 926 (1520), a njegov sin Selim II srebrni novac 974 (1567) godine⁴).

Da se kovalo mnogo turskog novca od srebra iz naših rudnika upućuju navodi Benedikta Kuripešća, koji je putovao 1530. godine preko Vučitrna, Prištine i Novog Brda. On kaže: „Zemlja daje vrlo mnogo srebra, tako da turski car sve svoje novce kuje od srebra, koje dobiva od srbske zemlje”⁵).

Jedan ferman iz 1582. godine ukazuje da se u Skoplju nalazila aktivna kovnica novca⁶).

Dr Ćiro Truhelka je uspeo da pronade priličan broj akči kovanih u našim kovnicama — iz novobrdske 191, skopske 23, kratovske 44 komada itd. Na osnovu nekih od tih determinisanih akči doznajemo da su u Novom Brdu

¹) Zbornik Konstantina Jirečeka, I, Beograd, 1959, str. 260—261.

²) R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im osmanischen Reich*, I, Europäische Türkei, Bd. 1, Istanbul-Zürich-Newyork, 1944—1945, 2 toma, s. 81; Dr. Ć. Truhelka, *Zakon sultana Sulejmana I o srebrnim rudnicima i kovnicama akča u Bosni i susjednih zemalja*, „Numizmatika”, II—IV, Zagreb, 1936, str. 3.

³) A. Refik, *Osmanlı devrinde Türkiye madenleri* (967—1200), Istanbul, 1931, s. VII.

⁴) Isto, s. VII.

⁵) B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo, 1950, str. 37.

⁶) D. Šopova, *Makedonija vo XVI i XVII vek*, dokumenti od carigradskite arhiv (1557—1645), Skopje, 1955, str. 58.

kovane za vreme vladavine sultana Bajezida II (1581), Selima I (1513), Sulejmana Veličanstvenog (1520) i Selima II (1569), u Skoplju za vreme Selima I (1513) i Sulejmana Veličanstvenog (1520) a u Kratovu za vreme Bajezida II (1481), Sulejmana Veličanstvenog (1520) itd.⁷⁾

Defter iz 1498/9. godine, koji se nalazi u Arhivi Predsedništva vlade (BVA) u Istanbulu, pruža dragocene podatke o kovnici u Novom Brdu, osobito o njenoj organizaciji. Stoga ćemo te podatke izložiti.

Po drugom defteru, prihod kovnice u Novom Brdu od 10. juna 1523. do 29. maja 1524. godine iznosio je 3 454 875 akči, dok su u Istanbul poslate srebrne šipke u vrednosti od 262 889 akči⁸⁾.

I meni je pošlo za rukom da pronađem kod jednog zlatara u Peći, dve akče, od kojih je jedna iskovana u Novom Brdu (1566) a druga u Skoplju (1648).

Determinisana akča iskovana u Novom Brdu (natpis je arapski) izgleda ovako:

Lice-avers: „Sultan Selim bin Sulejman han” (Sultan Selim sin Sulejman-hana).

Naličje-revers: „Azze nasruhu, duribe (fi) Novabri, sene 973” (Neka mu je vladavina slavna; kovano (u) Novom Brdu, godine 1566).

Determinisana akča iskovana u Skoplju izgleda ovako:

Lice-avers: „Sultan Mehmed bin Ibrahim han” (Sultan Mehmed sin Ibrahim-hana).

Naličje-revers: „...duribe (fi) Ūšküb, sene 1058” (... , kovano (u) Skoplju, godine 1648)⁹⁾.

Venecijanski poslanik iz XVI (1575) veka, Jakov Saranče, zabeležio je da se između Skoplja i Čustendila, u mestu Grachova (Kratova), nalazi kovnice novca. Zlatna i srebrna ruda dobija se u okolini Kratova¹⁰⁾.

Poznati turski putopisac E. Čelebija, kada je obišao naše krajeve, početkom sedme decenije XVII veka, između ostalog je zabeležio: „U Novom Brdu je u doba vladavine sultana Murata IV (1623—1640) radila kovnica. Postoje akče od čistog srebra. Ja sam, siromah, imao tih akči. Sad je kovnica zatvorena”. On spominje da se i u Kratovu nalazi stara kovnica (darbhane). Šta više u toj kovnici su za vreme vladavine Murata IV kovani dirhemi i dinari tako da se u osam komada tih novaca nalazio jedan gram srebra. U Skoplju se nalazio kovnički nadzornik (sikke naziri)¹¹⁾.

⁷⁾ Č. Truhelka, *Jadan nalaz turskih akči iz Makedonije*, GZM BiH, XXI, str. 99—118.

⁸⁾ N. Filipović, *Iz istorije Novog Brda u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI veka*, Godišnjak Istorijškog društva BiH, VI, Sarajevo, 1954, str. 84.

⁹⁾ S. Rizaj, *Dve akče kovane u Novom Brdu i Skoplju u XVI i XVII veku*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, knj. VII—VIII, Priština, 1964, str. 355—360.

¹⁰⁾ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI veka*. Dnevnicu o putovanju mletačkih poslanika u Carigradu osobito Jakova Sorence od 1575 i 1581. godine i Pavla Kontarina od 1580. godine, Rad CXXIV, JAZU, Zagreb, 1895, str. 39.

¹¹⁾ E. Čelebija, *Putopis*, II, Sarajevo, 1957, str. 30, 44, 60.

Međutim, Alber Žuven de Rošfor navodi 1675. godine da se akče kuju na mnogim stranama Turske, različite debljine i cene¹²).

I iz jednog izvora iz 1685. godine (izgleda da su navodi Petra Bogdana) doznajemo da je u okolini Skoplja bilo zlatnih i srebrnih rudnika i da je u njemu kovan novac (Circa Scopia sono di miniere d'oro e argento, e si batteva la monete)¹³).

Prema konstataciji M. Z. Pakalina, ranije, sem u Istanbulu, novac je kovan i u Anadoliji i Rumeliji, a od vremena sultana Mahmuta I (1730—1754) samo u Istanbulu, dok su ostale kovnice zatvorene¹⁴).

U XIX veku radile su samo carske kovnice. U jednom fermanu sultana Mahmuta II (1808—1839) iz 1239 (1822) saopšteno je da je Jevrej Avram Arid ovlašćen da kupi zlato i srebro u okolini carskih rudnika na području kadiluka Bitolja i Prilepa, radi pravilnog funkcionisanja carskih kovnica¹⁵).

Imajući u vidu ove navode, može se doneti dosta realan i osnovan zaključak o sudbini kovnica u unutrašnjosti Balkana. Naime, bilo je preovladalo mišljenje u pojedinim našim naučnim krugovima, pa i kod Gliše Elezovića, da su u unutrašnjosti Rumelije (evropski deo Turske) kovnice novca prestale da rade još u doba vladavine sultana Ibrahima (1640—1648)¹⁶). Zaista E. Čelebija ističe da u njegovo vreme (1661) kovnica novca u Novom Brdu nije radila i da se u Kratovu nalazi stara kovnica, tj. da se u njoj kovao novac samo do vladavine Murat-hana IV (1623—1640). Ali, ja smatram, da te navode ne treba uopštavati. Postoji verovatnoća da kovnica novca u Novom Brdu nije kovala monete od sredine XVII veka, i to stoga što je, kao ćemo videti, Novo Brdo je predstavljalo jezgro falsifikovanja novca za čitavu evropsku Tursku, pa je, valjda, centralna vlast strogo zabranila dalje kovanje novca u ovom mestu. U to vreme Novo Brdo je bilo toliko oslabilo u privrednom pogledu da je ono brojalo poslednje decenije svog postojanja. Međutim, akča kovana u Skoplju (1648) za vreme Mehmeda IV, navodi Albera Žuvena de Rošfora (1675), Petra Bogdana (1685) itd. upućuju na zaključak da su kovnice i dalje radile u unutrašnjosti Balkana, čak do sredine XVIII veka, verovatno s prekidima. Budući da je eksploatacija rude u Kratovu najduže trajala, a u Skoplju se već nalazila kovnica, postoji mogućnost da je ona radila i u XVII i XVIII veku. Da kovnice novca u unutrašnjosti Turske nisu ukinute

¹²) R. Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika*, XVI—XVII vek, Beograd, 1961, str. 315.

¹³) K. Kostić, *Rudarstvo, rudari i centri u srpskim zemljama za tursko vreme*, „Nastavnik”, knj. XXIII, Beograd, 1912, str. 387.

¹⁴) M. Z. Pakalin, *Osmanlı Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, I, II, III, Istanbul, 1946, str. 374.

¹⁵) P. Džambazovski, *Turski dokumenti za makedonskata istorija*, IV, Skopje, 1957 str. 86.

¹⁶) G. Elezović, *Tarapana (darbhane) u Novom Brdu*, Turske akče (aspre) kovane u Novom Brdu, IČ SAN, Knj. II, Beograd, 1951, str. 117.

jednim „zabranom“ sultana Ibrahima (1640—1648), svedoce i sledeće činjenice. Prema E. Čelebiji, u Beogradu se u njegove vreme nalazila kovnica carskog novca¹⁷⁾, a 1618. godine kovnica u Sofiji bila opet, za kratko vreme, stavljena u pogon¹⁸⁾.

Falsifikovanje novca

Još od najranijih vremena turske vladavine došlo je do gubljenja vrednosti moneta, jer su one, usled zloupotrebe, iz dana u dan sve više kvarene pa se u Turskoj rano postavilo novčano pitanje. Turski izvori ukazuju da nije kvaren samo bakarni i srebrni novac nego i zlatnik. To se činilo kako u kovnicama u unutrašnjosti Turkog carstva tako i u onoj u prestonici. Sultan Mehmed II Osvajač, još u XV veku, energično se založio za suzbijanje kovanja i rasturanja lažnog novca, što se može videti iz zakona koje je on izdao. Na primer, za kovanje zlatnika „filuri“ van kovnice, Zakon o zlatu predviđa, da se falsifikator otpremi u Istanbul i kazni najstrože (hakkından gele, valjda smrtna kazna)¹⁹⁾.

Zakon rudnika Novo Brdo predviđa da se radi traženja lažnog novca (kalb akče) pretražuju tovari putnika koji idu za Dubrovnik i druge hrišćanske zemlje²⁰⁾.

Jednim fermanom iz 972 (1564) godine sultan Sulejman Veličanstveni zapoveda kadiji Skoplja: „Zlatan novac i akče, malverzacijom stručnog rukovodilaca kovnice (sahib-i-’ayar), koje sad dolazi na moj Prag sreće iz kovnice u Skoplju u većini su falsifikat (kalb); zlatnici sa umanjenom težinom, a akče od nečistog srebra. Prema tome, kad ti stigne zapovest, odmah ćeš ti lično otići iznenada u kovnicu, pa ćeš uzeti za ugljed izvestan broj zlatnika i akča, koje „sahib-i-’ayar“ bude tada izrađivao, a zatim ćeš ga lišiti slobode i predati čaušu²¹⁾ da ga najbržim putem dovede na moja Vrata sreće“²²⁾.

¹⁷⁾ E. Čelebija, *Putopis*, I, str. 89.

¹⁸⁾ R. Anhegger, Isto, str. 82.

¹⁹⁾ F. Babinger, *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II., des Eroberers* — I. München, 1956, str. 6.

²⁰⁾ Isto, str. 18; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, t. I: Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turc anc. 39*, Paris—La haye, 1960, str. 70.

²¹⁾ Čauš (čavuš), državni službenik koji je korišćen za razne dužnosti. Čavuši su izabrani od vremena sultana Bajezida prvog Munja (Yildirim) (1389—1402). Čavuša je bilo i u službi centralne turske administracije, tzv. divanski-carski (hümayun) čavuši, na čelu kojih je stajao čavušbaša. Prema Kanun-nami (zakonik) sultana Mehmeda II Osvajača (Fatih) čavuši su dobijali i posede. Naime, njih je bilo dve kategorije: oni koji su dobijali platu, tj. dnevnicu — najamnici, odnosno dnevničari (Ulûfeli yani yevmiyeli), i oni koji su posedovali timar-timarioti). (Timar, najniža kategorija poseda sa godišnjim prihodom do 19 999 akči.). — M. Sertoğlu, *Resimleri Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, Istanbul Matbaası, str. 64, 65.

²²⁾ BVA (*Başveکہâlet Arşivi*), Istanbul, *Mühimme defteri* Nr. 103, fot. 29. Fotokopije ovog deftera nalaze se u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a snimio je i iz Istanbula mikrofilm doneo prof. dr B. Hrabak.

I neki drugi fermani, takođe iz 872 (1564) godine, ukazuju da su u okolini Novog Brda i Skoplja kovane lažne (kalb) akče, da falsifikatore treba uhvatiti i otpremiti u Istanbul²³), povesti istragu i pohapsiti falsifikatore novca u Aladžahisar (Kruševac), Smederevu, Skoplju, Ćustendilu, Serezu, Zvorniku, Vidinu i Sofiji²⁴), pohapsiti u velikoj tajnosti družine falsifikatora u kadiluku Novo Brdo, i to: Tasalu Hasana, Kara Ferhata, Arnuda Prevezne, Istanbuli Meraka, Dugradžiju, sina Ali Balije, Jeri Huseina itd²⁵), (vidi faksimil) i uhvatiti falsifikatora novca Kratovca Mustafu, u kadiluku Bruse²⁶).

O masovnom falsifikovanju novca, u drugoj polovini XVI veka, naročito u ovom delu naše zemlje, svedoče i ovi podaci: lažni novac (kalpazanlık) kovan je 1566. godine na teritoriji vučitrnskog sandžaka²⁷); 1567. godine iskovan je u podrumu Topči Mehmeda, na ostrvu Midili, 50 lažnih zlatnika stranog porekla, tj. srebrne pozlaćene monete²⁸); neki Imer je 1576. kovao lažne akče i groševe²⁹) u kovnici u Novom Brdu i Skoplju³⁰), a 1578 u Novom Brdu neki Ibrahim³¹); državna blagajna je u doba Murata III (1574—1595) i puštala u promet lažne monete³²); kadija Smedereva udržio se 1578 sa falsi-

²³) A. Refik, Isto, str. 6, 7.

²⁴) G. Elezović, *Iz Carigradskih turskih arhiva — Mühimme defteri*, Beograd, 1950, str. 342.

²⁵) BVA, *Mühimme defteri*, Nr. 103, fot. 32.

²⁶) G. Elezović, Isto, str. 62.

²⁷) Isto, str. 342.

²⁸) BVA, *Mühimme defteri*, Nr. 103, fot. 46. Za vreme Selima II 1572. godine izdat je ferman kadiji Istanbula u kome se naređivalo da se pokupe „crvene i opsecane pare” (kızıl ve kırkık akče), pa da se „crvene” akče prosu u more a krnje i opsecane da se pretope u državnoj kovnici i od njih iskuje zdrav novac. Revizija novca, prema ovom fermandu, trebalo je da se vrši svakih šest meseci. Jevreje i druge krivotvorce, kao i one koji su novac na razne načine štetili iz koristoljublja, treba kažnjavati. — G. Elezović, *Turski spomenici*, I, Beograd, 1940, str. 1043.

²⁹) Groš (gruruş), je naziv za sve strane monete koje su bile u upotrebi u Otomanskoj carevini. Groševi od zlata su nazvani „kızıl guruş” (crveni groš). Sam po sebi groš je značio srebrnu monetu. Do XVIII veka popeo se do 120 akči. — M. Sertoğlu, Isto, str. 118.

³⁰) BVA, *Mühimme defteri*, Nr. 103, fot. 209.

³¹) BVA, *Mühimme defteri*, Nr. 103, for. 245.

³²) Izvor saopštava da se u ovo vreme sultanov novac toliko iskvario da su od jedne akče pravljene četiri. Konkretno, carska blagajna je primala pare umanjene težine (yeksik pare) pa se dešavalo da takav novac i sama vlast izdaje svojim blagajnama i da ljudima isplaćuje potraživanja takvim akčama. Onim iz naroda, kada su zbog toga prigovarali, odgovorano je: „Pa šta da radimo? To je begler-beg naplatio!” O tome su upućena mnoga pisama Porti i sultanovom dvoru. Zbog tako lošeg carskog novca nastala je tolika skupoća da svet nije mogao ni šta da kupi ni šta da proda. Stoga je sultan stavio u dužnost svome beglerbegu da popravi državni novac. — Ibrahim Pečevi, *Tarih*, II, Istanbul 1285 (1865), str. 22.

fikatorima novca u Skoplju koji su činili razne zulume raji³³) i beraji³⁴) i rekavši da ide u Istanbul sa 15 tovara (yük)³⁵) lažnog novca (akče), pošao je u Sofiju³⁶); spominju se kao falsifikatori novca u kovnicama u Novom Brdu i Skoplju 1578. i 1579. godine Sulejman, Redžep, Ali, Nikola, Rusto, Hadži-Mehmed, Ridvan, Tur Ali itd³⁷), a 1582. radnici iz kovnice u Skoplju beže od straha da ne budu kažnjeni zbog toga što je u toj kovnici otkriveno falsifikovanje novca³⁸); sinovi nekog Mirnog Mirka, Radonja i Jagmu, kovali su 1583. godine lažne akče u selu Bešiću, koje se nalazi u kazi³⁹) Belasici⁴⁰) (u vučitrnskom sandžaku).

Naime, akča (aspra) kao srebrna moneta u svakodnevnoj upotrebi iz dana u dan je gubila svoju težinu i kvalitet. I Vuk Vinaver u svojoj raspravi „Monetarna kriza u Turskoj (1575—1650)“ konstatuje da su pojedini privatni

³³) Raja (ar. tačno ra'āyā pl. od ra'iyya) — podložnost; kao pravni termin u turskoj državi ovaj je naziv označavao sve nepovlašćene podanike turske države u prvom redu zavisne seljake — zemljoradnike, muslimane i nemuslimane, koji drže feudalnu zemlju i plaćaju tzv. rajinske takse (resum-i raiyet). Od XVIII veka ovaj izraz počinje da označuje samo takve podanike hrišćanske vere. Inače je za hrišćane u turskoj državi s obzirom na veru služio naziv kâfir ili gebr = đaur, nevernik, a s obzirom na pravni položaj u državi naziv zimmi (štićenik). Dakle, da bi se pravila razlika između hrišćanskih i muslimanskih seljaka, Turci su nazivali prve raja-zimmi ili ukratko zimmi, dok druge raja-muslim ili samo muslim.

S obzirom na državne feudalne obaveze raja se delila na 1. potpuno zavisnu i 2. povlašćenu. Zavisnu raju, obične seljake sačinjavalo je ono seosko zemljoradničko stanovništvo koje je bilo uključeno u timare i plaćalo u celini (nesmanjene) sve državne i feudalne namete, danke i doprinose.

Povlašćenu raju sačinjavalo je ono seosko zemljoradničko stanovništvo koje je bilo oslobođeno od izvanrednih državnih poreza i plaćalo smanjene feudalne dažbine, kao, npr. derbendžije (seljaci koji su čuvali klance, klisure, mostove i uopšte nesigurne prolaze za drumovima), madendžije (rudari), itd.

Položaj raje u gradovima bio je mnogo povoljniji od raje na selu. Raja je u gradskim naseljima plaćala u pravilu samo lične državne i feudalne dažbine, a prirodne samo ako je obrađivala zemlju u sinoru grada ili seljačku zemlju izvan gradske teritorije. Ona je, međutim, često bila oslobođena i od ličnih feudalnih dažbina, naročito muslimanska. Naime, stanovništvo gradova, koji su postali sedišta sandžaka i vilajeta i nisu proglašeni u timare, nije uključeno u kategoriju raje (u pravom smislu reči raja — seljak), već nazivali su se šeherlije, tj. građani.

Pored zavisnih seljaka na selu je bilo relativno mnogo slobodnih seljaka kao što su vlasli, vojnuci, martolosi, akindžije, sokolari i drugi koji su uživali slobodne baštine. — Dr. H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, Knj. I, sv. I, Katastarski popisi Beograda i okoline 1476—1566, Izdanje Istorijškog arhiva Beograda, Beograd, 1964, str. 631; S. Islami, K. Frasher i dr. *Historia e Shqipërisë*, I, Univerziteti shtetëror i Tiranës, Tiranë, 1959, str. 262; S. Rizaj, *Rudari (madendžije) u sistemu privilegija i dužnosti („Muaf ve müselleme reaya“)*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, Knj. IX, (1964) Priština, 1965, str. 214—236.

³⁴) Beraja, privilegovani stanovnici Turskog carstva, bez obzira kojoj veri pripadaju.

³⁵) Yük (tovar) 100 000 akči. Polovina tovara u državnom računovodstvu zvala se kesa. — M. Sertoğlu, Isto, str. 347.

³⁶) BVA, *Mühimme defteri*, Nr. 103, fot. 246.

³⁷) BVA, *Mühimme defteri*, Nr. 103, fot. 254, 255, 256.

³⁸) D. Šopova, Isto, str. 59.

³⁹) Kaza, odnosno kadiluk, sudsko-upravna jedinica manja od sandžaka, S. Rizaj, *Političko-upravni sistem na Kosovu i Metohiji od XV do XVII veka*, „Gjurmime Albanologjike — Albanološka istraživanja“, broj 2, Priština, 1965, str. 293—308.

⁴⁰) BVA, *Mühimme defteri*, Nr. 103, fot. 287.

ljudi izrađivali loš novac, ali je to činila i sama turska kovnica (da bi rešila finansijske teškoće). Pošto su u prvoj polovini XVII veka srebrne i zlatne monete skočile, Porta je bila primorana da 1640. godine sprovede reforme monetarnog sistema. Tom prilikom koju se u carskoj kovnici nove monete, ali svet nikako ne voli nove aspre (akče). Ova reforma nije donela očekivane rezultate. Naprotiv, došlo je do novog poskupljenja. Zbog toga je 1651. godine učinjen nov pokušaj reforme. Ali, i posle nje opet je došlo, nakon izvesne stabilizacije, do katastrofe u monetarnom sistemu Otomanskog carstva. Aspre su kovane od bakra, a kovane su i „čuruk” (trule) aspre, koje su vredele pola aspre⁴¹).

U XVII veku čak je izbila jedna afera zbog kovanja lažnog novca u ogromnim količinama, koji je rasturan po celoj Turskoj. U tu aferu, zvanu t i m u n a, bili su umešani Đenovljani i Francuzi. No, ona je ubrzo otkrivena⁴²).

Ako uporedimo kvalitet srebrne turske monete (akče) i njen odnos prema zlatniku u periodu od 1481—1691. godine, zapažamo da vrednost zlatnika naglo raste posle 1574. godine.

U doba Bajezida II (1481—1512) kovano je od 3 dirhema srebra 12 akči, a zlatnik je iznosio 54 akče; u vreme Selima I (1512—1520) 3 dirhema čine 13 ½ a zlatnik 60 akči; za vreme Sulejmana Zakonodavca (1520—1566), 1548. godine, 3 dirhema čine 15 a zlatnik 63 akče⁴³). U doba vladavine Murata III (1574—1595) odnos akče i zlatnika naglo se menja. Dakle, 1577. godine zlatnik od 63 akče penje se na 70 a 1584. na 120 akče, budući da su tada od 3 dirhema srebra pravljene 24 akče. Početkom vladavine Mehmeda III kovano je od 3 dirhema srebra 36 akči, a zlatnik je iznosio 220 akči.

Međutim, 1598. godine novi vezir državne kovnice Ali efendija uspeo je poboljšati finoću srebrnog novca kovanjem od jednog dirhema srebra 6 akči. Na taj način zlatnik je spao na 180 akči. A nastojanjem kajmakama Predsedništva vlade Jemišci Hasan-paše, zlatnik je pao 1600. godine na 120 akči. Ta vrednost zlatnika zadržana je i za vreme Ahmeta I (1603—1617), premda je od jednog dirhema srebra kovano 9 akči.

Za vreme vladavine Osmana II (1618—1622)⁴⁴) od jednog dirhema srebra pravljeno je 10 akči, dok je zlatnik iznosio 150 akči, a u doba Murata IV (1623—1640) 250 akči. Zahvaljujući preduzetim merama velikog vezira Kamankeš Kara Mustafa-paše, za vreme vladavine sultana Ibrahima (1640-1648)

⁴¹) V. Vinaver, *Monetarna kriza u Turskoj (1574—1650)*, Istorijski glasnik Nr. 3—4, Beograd, 1958, str. 113—141.

⁴²) R. Veselinović, *Vojvodina, Srbija i Makedonija pod turskom vlašću u drugoj polovici XVII veka*, Novi Sad, 1960, str. 11.

⁴³) Akča kovana 1566. godine u doba sultana Selima II (1566—1574) teži 0,70 gr a veličina joj je 12 × 12 mm. — S. Rizaj, *Dve akče kovane u Novom Brdu i Skoplju*, str. 355—360

⁴⁴) Sultan Osman je pokušao da popravi novčani sistem. On je izdao ferman da se pristupi kovanju novih aspri (akči) i komada od pola aspre, nazvanih „osmani”. — A. Refik, *Osmanli imperatorluginde meskukat*, Türk tarih encümeni mecm'asi, Nr. 7(84) str. 2; G. Elezović, *Turski spomenici*, I, Beograd, 1940, str. 1048,

utvrđena je vrednost zlatnika na 160 akči, jer se tada pristupilo kovanju akči s boljom sadržinom, „sahih ayarli yeni sikke”. Ali posle privremene stabilizacije u novčanom sistemu stanje se uveliko pogoršalo. Na taj način u godinama od 1650—1656, tj. nakon dve godine vladavine sultana Mehmeda IV (1648—1687)⁴⁵), u prometu su se pojavile raznovrsne falsifikovane akče, koje su prouzrokovale veliki poremećaj na tržištu. Na primer, loše-falsifikovane „magşuş akçe” zvale su se: „kalb akçe”, „züyüf akçe” i „kirpik akçe”. Kao posledica toga svrgnut je veliki vezir Melek Ahmet-paša, dok defterdar Emir-paša i neke jeničerske age koje su zajedno s njim falsifikovale novac kažnjeni su smrću. Unutrašnje stanje se popravljalo energičnim merama velikih vezira Köprülü-ća. No veliki ratovi 1683. godine s Austrijom, a zatim i s drugim državama, izazvali su vrlo veliku finansijsku krizu u Turskoj pa se počeo kovati novac od dvorskih zlatnih i srebrnih posuda.. Međutim, veliki ratni izdaci činili su da je zlatnik zvani „şerifi altun”, koji je u prometu imao vrednost 200 akči, skočio 1690. godine na 360 akči⁴⁶).

Gladano u celini, navedene činjenice upućuju na zaključak da je kovanje lažnog novca toliko uzimalo maha da je ta pojava zadavala Visokoj porti ozbiljne brige. Kovanje i rasturanje lažnog novca ne samo da je nanosilo velike štete turskoj privredi nego je postalo ozbiljno društveno i političko pitanje. Izazivan je kaos u turskom novčanom sistemu. Štaviše, tim poslom bavile su se, u turskoj prestonici, i neke hanume (gospođe), imami džamija i neka dvorska posluga^{46a}).

Svi pokušaj državne vlasti i sultana da putem naredaba (fermana) i uredaba suzbijaju tu raširenu a vrlo negativnu pojavu bili su slabog dejstva, jer od tih metoda nije se mogao očekivati neki zadovoljavajući rezultat, premda su primenjivane i smrtne kazne.

Prema tome, navedene mere bile su potpuno neefikasne, jer je i sama turska država kovala falsifikovani novac, a s druge strane i usled toga što je tu pojavu uslovaljalo i sami tursko-feudalni sistem, koji je bio u odumiranju.

Vrste i vrednost moneta

U Turskoj carevini bile su u opticaju razne monete turskog i stranog porekla. Prema zakonima sultana Mehmeda II Osvajača o zlatu, srebru i

⁴⁵) Akča kovana 1648. godine u doba vladavine sultana Mehmeda IV (1648—1687) teži 2,10 grama, a veličina joj je 17 × 19 mm. S. Rizaj, Isto, str. 355—360.

⁴⁶) H. Hadžibegić, *Džizja ili harač*, POF, V, Sarajevo, str. 52—53.

^{46a}) G. Elezović, *Turski spomenici*, I, str. 1045.

bakru, zaključujemo da su u kovnicama u unutrašnjosti Turske carevine koven u XV veku zlatne (filuri)⁴⁷⁾, srebrne (akče)⁴⁸⁾ i bakarne (mangir)⁴⁹⁾ monete⁵⁰⁾.

Najstariji turski spomenici iz XV veka ukazuju na to da su Turci, pre no što su iskovali svoj zlatnik, kao naziv za zlatnu monetu upotrebljavali stranu reč „filuri” (filori, filuri, fuluri). Tako je nazvan zlatnik u fermanu iz 1460. godine kojim se potvrđuje prijem dubrovačkoj harača⁵¹⁾.

U jednom turskom izvoru iz vremena sultana Selima I (1512—1520), spominje se zlatnik „filuri”⁵²⁾. Kasnije, prema mišljenju I. H. Uzunčaršilijeva zlatna moneta nazvana je „arсланli”⁵³⁾. U vakufnami Husret-bega, bosanskog sandžaka, na koncu meseca cemazi-ül-evvela hidž. 938 (9. I. 1531) godine turski dukati se zovu jedan put „filuriye-i-sultaniye”, a drugi put „sikke-i-filuriyye-i-sultaniyye”⁵⁴⁾.

U nekim turskim i domaćim spomenicima spominju se i crveni dukati (kirimzi filuri, kizil altun). Ponekad se za zlatnike uopšte javlja izraz „meškük altun”⁵⁵⁾. Crveni, odnosno žuti, dukati spominju se i u jednom zapisu iz 1632. godine⁵⁶⁾.

Za vreme vladavine Mehmeda IV u Turskoj su bile u prometu, pored zlatnika, monete zvane „eşrefi” ili „şerifi altuni” i dukati zvani „yildiz (zvezda) altuni”⁵⁷⁾.

Perper, efektivni vizantijski zlatnik, koji je upotrebljavan i u srpskoj feudalnoj državi, kao termin bio je u upotrebi i za vreme Turaka. Na primer, za vredanje hutmana (neka vrsta sudija rudara), odnosno ako neko opsuje hutmana i to se šerijatom dokaže, daće 25 ferfera (perpera) globe, ili će biti kažnjen — predviđa kanun 123, Četvrtog rudarskog zakona iz 1536. godine⁵⁸⁾.

⁴⁷⁾ Filuri, filori-zlatna moneta koja je kovana od pre XI veka u Floransi. Turci su tim imenom nazivali sve monete Zapada. — M. Sertoğlu, Isto, str. 107.

⁴⁸⁾ Akča (u Evropi aspra) — jedinstvena srebrna moneta u Turskoj carevini od prvih godina njene istorije do 1687. Sama reč je turskoj porekla od „ak” — beo. Veličina akče je bila obično 18 mm, težina 1,07 do 1,2 gr, finoća 900 tisućnina, na licu: ime sultana, na naličju: mesto kovnice i gradina kovanja. Godine 1431. jedan mletački dukat vredio je 35; 1488. g. 49, 1510. g. 54, a 1590. g. 120 akči. — M. Sertoğlu, Isto, str. 10; H. Inalcik, *Hicr 835 tarihli Sûret-i defteri-i Sancak-i Arvanid*, Türk tarih kurumu yayınlarından XIV, Seri Nr. I, Tahrir defterleri, Ankara, 1954, str. XXXV; H. Šabanović, *Turski izvori za ist. Beograda*, str. 607.

⁴⁹⁾ Mangir, mangur — bakarna moneta kovana u Turskoj od vremena sultana II Fatiha. Osam mangura čine jednu akču. Njena težina je bila za vreme Murata IV (1623—40) nešto više od 5 karata, a u prvo vreme, tj. za vreme sultana Osmana II (1618—22) kovana je mangura pod imenom „onluk akçe”, kao ekvivalent 10 akči, tj. u težini od 15 karata. — M. Sertoğlu, Isto, str. 10.

⁵⁰⁾ F, Babinger, Isto, str. 6, 8, 46. Prema propisima o finoći u turskim kovnicama, odnos za zlato je bio u hiljadu 916 2/3, a za srebro 9 30. — M. Sertoğlu, Isto, str. 107.

⁵¹⁾ G. Elezović, *Turski spomenici*, I, str. 987.

⁵²⁾ A. Refik. . ., *Türk tarih enc. mecm.* Nr. 6(83), str. 362; G. Elezović, Isto, str. 1034.

⁵³⁾ I. H. Uzunčarsili, *Osmanli tarihi*, II, Ankara, 1949, str. 685.

⁵⁴⁾ G. Elezović, *Turski spomenici*, I, str. 1034.

⁵⁵⁾ I. Pečevi, *Tarih*, I, str. 432.

⁵⁶⁾ Lj. Stojanović, *Stari srpski Zapisi i natpisi*, Knj. I, br. 1240, Beograd-Sremski Karlovaci, 1902.

⁵⁷⁾ G. Elezović, *Turski spomenici*, I, str. 1051.

⁵⁸⁾ F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, GZM, XXV, Sarajevo, 1913, str. 174—183.

Po E. Čelebiji, u Kratovu su u doba Murata IV kovani „dirhemi” i „dinari”⁵⁹), što znači da su u našim kovnicama kovani i zlatnici „dinari”, koji su bili u upotrebi u Turskoj. U arapskom jeziku „dinar” znači zlatnik. Što se tiče „dirhema”, to je, svakako, akča, srebrna moneta.

Po Anri Kastelu, u Turskoj su 1600. godine bile u optičaju sledeće monete: mejdini, aspre (kače) i neke koje se teško mogu uzeti i držati među prstima, jer su toliko male. Zlatne monete koje su bile u upotrebi zvale su se šerifi, sultanini, ibrahimi, mletački cekini, ungari (angres)⁶⁰).

U doba Mehmeda II Osvajača, kada turska država postaje imperija, počinju se kovati i zlatne monete. To se odnosi na zlatne monete — kako tvrdi F. Babinger u svom delu o Mehmedu Osvajaču — prvi put iskovanе sa turskim natpisom i imenom Osvajača (1477). One su bile po težini i sastavu jednake mletačkim dukatima. Turski zlatnici (ducati dioro turchi) spominju se još u vreme Murata II (1420—1451) u poslovnoj knjizi (libro dei conti) mletačkog trgovca Đakoma Badoera (1436—1440), a 1446. i u dubrovačkim izvorima, samo su bili, po F. Babingeru, imitacija mletačkog dukata⁶¹).

Iz jednog fermāna sultana Mehmeda II izdatog 24. zilhicce H. 885 (24. II. 1481) godine vidi se da su prvi turski zlatnici nazvani „sikke-i-sultani” (sultanski novac-zlatnik)⁶²).

Sudeći po spomenutim izvorima u kovnicama novca u Novom Brdu, Skoplju i Kratovu kovane su zlatne i srebrne monete a bakarne (mangir) valjda samo u Kratovu, jer tamo su se nalazili izdašni bakarni rudnici.

Pitanje težine akče zauzima posebno mesto u numizmatici. Dr Ćiro Truhelka ističe da je ona težila 1,07 grama, a kasnije njena težina je postepeno opadala do 0,13 grama (krajem XVII veka)⁶³). Aspra (akča) iz doba sultana Bajezida II (1481—1512), tvrdi M. Rešetar, kovana u Istanbulu, bila je teška, 0,755 gr. a u prečniku je imala 11 mm⁶⁴). Midhat Sertoğlu ističe između ostalog da je akča bila jedinstveni novac turske države od prvih vremena do 1687. godine. Prva osmanska akča je iskovana 1327. godine u Bursi, od strane Orhan Gazija. Akča toga vremena je bila od 5,75 karata⁶⁵). Težina akče je vremenom opadala, ističe M. Sertoğlu. Tako do vremena Mehmeda II opala, je na 5,25 a zatim na 4 karata, za vreme Kanunija (Zakonodavca) na 3,75 3,50 i 2,75 i, na kraju, na 2,50 karata. U XVII veku težina je akče toliko opala da je u potpunosti „pokvarena”⁶⁶).

⁵⁹) E. Čelebija, *Putopis II*, str. 44.

⁶⁰) R. Samardžić, *Isto*, str. 314.

⁶¹) S. Ćirković, *O najstarijim turskim zlatnicima*, Zbornik radova, Knj. LIX, Vizantološki institut, Knj. 5, SAN, str. 71—75, Beograd, 1958.

⁶²) G. Elezović, *Turski spomenici*, I, str. 1033.

⁶³) Ć. Truhelka, *Jedan nalaz turskih akči*, str. 100.

⁶⁴) M. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika*, Knj. II, str. 357, broj 3666.

⁶⁵) Karat je jedinica kojom se određuje sadržaj zlata. Jedan karat odgovara sadržaju od 4,1666 odsto zlata u nekom metalu ili leguri. Potpuno čisto zlato zadržati 24 karata, odnosno 99,9999 odsto, što bi značilo da u jednoj toni zlata ima manje od jednog grama drugih metala. Zlato od 14 karata sadrži 58, 3333 odsto zlata, od 18 karata — 74,9999 odsto, od 20 karata — 83, 3333 i od 22 karata 91, 6666 odsto. Zlato koje je u stalnoj upotrebi legira se sa bakrom, pladijumom i drugim metalima.

⁶⁶) M. Sertoğlu, *Isto*, str. 10.

Međutim, akče kovane u Novom Brdu i Skoplju pružaju sasvim suprotne podatke. Akča kovana u Novom Brdu (1566) teži 0,70 gr a veličina joj je 12 mm, dok je akča kovana u Skoplju (1648) teška 2,10 gr i veličina joj je 17X19 mm. To znači da težina prve akče približno odgovara težinama akči toga doba, jer one iz vremena sultana Sulejmana Zakonodavca od 3, 75, 3,50 i 2,75 karata odgovaraju težini od 0,82, 0,75 i 0,60 grama, ako se uzme kao ekvivalent jednog karata oko 0,22 grama⁶⁷). Ali, druga akča, iz 1648. godine, nekako prednjači svojom težinom od 2,10 grama, odnosno nadmašuje sve akče od njihovog postojanja, tim pre što pitiče iz XVII veka, kada se smatralo da je akča po svojoj težini i kakvoći potpuno „pokvarena”. Samo, na sreću, ova akča upravo i pripada periodu kada su turski vladari, odnosno centralna administracija, pokušali svojim merama da poboljšaju kvalitet osnovne menete, ali su te mere bile kratkog veka — od 1650. godine akča je već ponovo počela da ide naniže. Dakle, sudbina ove akče je vrlo interesantna.

Jedan francuski putopisac spominje 1658. godine da je u to vreme u Srbiji bio u opticaju turski srebrni novac marjaš (valjda akča)⁶⁸).

Kurs turskih moneta, naročito srebrnih, bio je u raznim vremenskim razdobljima različit. Finoća akče je bila stalno u opadanju, dok je sa zlatnikom bilo suprotno. Do kraja XV veka jedan mletački dukat⁶⁹) je bio ekvivalent za 40 turskih akči. Prva zlatna turska moneta, kovana u vreme sultana Fatiha, bila je kvalitetnija u odnosu na one iz Venecije⁷⁰). Kako vidimo, ovo se ne slaže s konstatacijom F. Babingera, koji za prvu zlatnu monetu sultana Mehmeda II Fatiha, kovanu 1477. godine, kako citiramo, ističe da je bila po težini i po sastavu jednaka mletačkim dukatima.

U zakonu sultana Mehmeda II (1451—1481) stoji da je mangura kovana u težini od jednog dirhema⁷¹) bakra, a 8 mangura čine jednu akču. U to vreme u Albaniji je 100 dirhema srebra vredelo 285, u Serezu 283 a u Novom Brdu 281 akču⁷²). Turski zlatnici „sultani”, kovani za vreme Bajezida II (1481—1512), po kvalitetu su bili kao venecijanski dukati i iznosili su 54 akče⁷³). Godine 1523 računalo se 50 aspri u jedan mletački dukat od 40 dinara (grossi), a 1525 turski dukati su imali istu vrednost kao i mletački⁷⁴). Do sredine XVI veka vrednost dukata se kretala od 54 do 60 akči. Negde do kraja XVI veka

⁶⁷) G. Elezović, *Tarapana (darbhane) u Novom Brdu*, str. 115. Prema G. Elezoviću, jedan karat je 0,22 gr, odnosno težina 4 zrna semena od rošččića koji se turski zovu „keçi boynuzi” (kozji rog). Ukoliko se oslanjamo na to, onda akča od 5,75 karata imala bi težinu od 1,265 grama. No, po računici Midhat Sertoğlu-a, 5, 75 karata su 1,1,1526953125 gr. Prema tome, pravi ekvivalent jednog karata ne bi bio 0,22 gr nego nešto manje, tj. oko 0,21 gr.

⁶⁸) M. Marković, *Jedan francuski putopisac u našoj zemlji 1658*. Gl. ID, VII, Novi Sad, 1934, str. 318.

⁶⁹) Dukat, od španjolske reči ducato, zlatna moneta.

⁷⁰) I. H. Uzunçarşılı, Isto, str. 686.

⁷¹) Dirhem, stara mera težine od 3×25 gr. Jedna oka je imala 400 dirhema; $1 \frac{1}{2}$ dirhema 1 miskal; $\frac{1}{4}$ miskala 1 denk (denjić, ravnoteža); $\frac{1}{6}$ denka čekirdek (jezgro, koštica); $\frac{1}{4}$ čekirdeka karat; $\frac{1}{4}$ karata bogday (pšenica, zrnce); $\frac{1}{4}$ bogday fitil; $\frac{1}{2}$ fitila nekir; $\frac{1}{2}$ nekira kitmir; $\frac{1}{2}$ kitmira zerre (atom). 44 oka čini 1 kantar, a 4 kantara jedan čeki (teret). — M. Sertoğlu, Isto, str. 78.

⁷²) F. Babinger, Isto, str. 46, 66, 69.

⁷³) I. H. Uzunçarşılı, Isto, str. 686.

⁷⁴) *Jugoslovenski istorijski časopis*, god. III, sv. 1—4, 1937, str. 317.

u jednom dukatu je bilo 63 akče, no zbog posledica rata i zbog velike potrebe u novcu, finoća akči je opadala tako da je jedan dukat iznosio 70 akči⁷⁵).

Jevrejski izvori pružaju sledeće podatke. Osme decenije XVI veka, po kursu, 60 akči je bio dukat, dok u nekim gradovima carstva jedan dukat je praktično vredelo i do 120 akči. U jevrejskim izvorima stoji i naredba sultana Murata III (1574—1595) po kojoj groš, koji je ranije vredelo 62 akče, treba da bude 63 akče, a zlatna moneta koja je ranije vredila 93 da bude 80 akči⁷⁶).

Po Anri Kasteli-u, 1600. godine „šerif“ je vredelo 50 mejdina, „sultanin“ 49 mejdina, a „ibrahim“ koliko mletački cekin i „sultanin“⁷⁷).

Pošto je vrednost groša⁷⁸ skočila 1626. godine na 140 akči, sultan Murat IV (1623—1640) doneo je odluku da pusti u promet nove groševe u vrednosti od 80 akči, a ako bude ko plaćao groš više od toga predviđena je smrtna kazna⁷⁹).

Prema Alber Žuven de Rošforu, aspra je vredila (1675) osam francuskih bakarnih denijea. Ona se kuje na mnogim stranama Turske, s različitim debljinama i cenama⁸⁰).

Prema tome, na osnovu izloženog možemo konstatovati da su u unutrašnjosti Turske bile u opticaju mnogobrojne monete: zlatne, srebrne i bakarne turske i stranog porekla, kovane u carskoj kovnici i u unutrašnjosti države — u Novom Brdu, Skoplju, Kratovu i drugim mestima, sa boljim i lošim kvalitetom, težih i vrlo sitnih moneta itd.

Poslovanje kovnica

Nadležnost kadija se protezala i na rad kovnica. Dužnost kadije je bila da se stara da izrađeno srebro zapečaćeno pošalje u kovnicu (darbhane), da razdeli vlasnicima srebra njihove delove, pošto se od tog srebra u kovnici novca iskupuju monete, i da prikupljeni novac rudnika, mukataa (zakup) i novac kovnica šalje po tvrđavskim vojnicima, svake godine pre nevruza (21. III), u carsku blagajnu u Istanbulu⁸¹). Kadije su kontrolisale i sva sumnjiva mesta gde bi falsifikatori novca mogli da skrivaju svoja oruđa, a najpoznatije falsifikatore upućavale su u Istanbul⁸²).

I kovnice novca su imale svoje nazire (nadglednike). Evlija Čelebija spominje da se u Skoplju nalazio nadzornik kovnica (sikke naziri), koji je upravljao svim srebrnim rudnicima, osim kratovskih⁸³). Dakle, bilo je nadglednika koji su kontrolisali rad pojedinih kovnica, a bilo je, po Evliji Čelebiji, i onih koji su vršili nadzor i nad rudnicima srebra širih razmera.

⁷⁵) I. H. Uzunçarşılı, Isto, str. 686.

⁷⁶) A. Hananel i E. Eškenazi, *Jevrejski izvori za obšćenstveno-ikonomičeskoto razvitie na balkanskite zemi prez XVI i XVII vek*, tom, I, Sofija, 1958, str. 381 i tom II (1960), str. 64.

⁷⁷) R. Samardžić, Isto, str. 314.

⁷⁸) Groš, guruzs-grosz, piaster = 40 para. J. Grzegorzewski, *Z sidzylłow Rumeljskich epoki wyprawy wiedwskiej, Akta tureckie*, We Lwowie, 1912, str. 230; Vidi fusnotu 29.

⁷⁹) *Jevrejski izvori*, II, str. 211.

⁸⁰) R. Samardžić, Isto, str. 315.

⁸¹) F. Spaho, Isto, str. 163—166.

⁸²) *BVA, Mühimme defteri*, Nr. 103, fot. 119.

⁸³) R. Anhegger, Isto, str. 82; E. Čelebija, *Putopis*, II, str. 30.

I specijalni izaslanici sultana tzv. jasakdžije, nadzirivali su rad kovnica novca. Na primer po jasak-nami Kratova, koliko god se srebra proizvode i proda trebalo je donositi u kovnicu (darbhane), a jasakdžija je dopuštao da ga kupuju sarafi (menjači novca, finansisti) koji će ga nositi u carsku kovnicu. Drugim sarafima nije trebalo dopustiti da kupuju srebro. Ako srebro bude kupljeno jasakdžija je morao da ga zapečati i pošalje u carsku kovnicu⁸⁴).

Kovnice su imale i svoje starešine (darbhane emini). Ispitivač novca (sahib-i 'ayar), u prisustvu kadije i emina, izmeri i uzme srebro koje je donoseno za kovanje⁸⁵ novca. Srebro je u kovnicu slato preko amila (zakupac) i emina čistiljice (kalhane)⁸⁶. Po kanunu rudnika Srebrenice i Sasa, od novca koji se daje, 3 akče po dirhemu, eminu rudnika pripada desetina (öşür)⁸⁷. Čak i kad se završi proces kovanja novca, po zakonu se trebalo prijaviti kadiji, eminu i pisaru (kâtib) kovnice⁸⁸.

Po jednom turskom izvoru iz sredine XVII veka, u kovnici novca bili su činovnici: čehaja (kethüda), starešina esnafa, simsar, posrednik, odnosno komisioner, pisari (kâtibler), majstori kovači srebra (sikkezen başilar). Oni svi imaju berate (ruus beratile). Majstora kovača (sikkeciyan) „nevernika” (kâfirler) bilo je 300. Oni su vrlo pouzdani ljudi. U stvari, tako je opisao carigradsku kovnicu Evlija Čelebija⁸⁹.

Međutim, defter iz 1498/9. godine pruža mnoga zanimljiva obaveštenja o kovnici novca u Novom Brdu. On navodi imena majstora kovnice, u čijim su rukama berati (isprave o postavljenju). Nekim od njih pripada jedan nöbet (turnus), a drugim dva turnusa.

Majstori su podeljeni u dve grupe. U prvoj je 13 lica sa 17 nöbeta (turnusa). Devetorica imaju po jedan a četvorica po dva turnusa. Druga grupa, međutim, sastoji se od 7 majstora sa 8 turnusa.

Pada u oči da svi majstori novobrdске kovnice nose muslimanska imena. Među njima su četvorica konvertita, jer stoji da su sinovi Abdullaha (božji rob), npr. Haki Hadži, sin Abdullaha, i Jusuf, sin Andullaha.

Spominje se Ahmed Čelebija, ispitivač novca (sahibli 'ayar), koji poseduje jedan nöbet i može da ga daje, za plaću, drugom majstoru na obradu. Za Mustafu, sina Hajradinova, stoji da je još mali i da uči (doslovno: čita), pa njegov brat Rustem obrađuje njegov turnus. Ahmet, sin Abdullaha, ima dva turnusa. On je majstor iz Istanbula pa njegov sluga (kul) Hamza obrađuje njegov turnus. Zatim dolazi neki ispitivač novca iz Jedrena, koji ima jedan turnus i radi njegov učitelj (lala). Za Ali, sina Abda, kaže se da ima jedan turnus. On sam uči u Istanbulu, a njegov učitelj (lala) radi. Spominju su takođe Hadži Jahja pir i Abdi pir⁹⁰), koji imaju po jedan turnus. Za njih

⁸⁴) F. Babinger, Isto, str. 39, 44.

⁸⁵) Bibi. Nat. de Paris, ms. fonds turc anc. 85, str. 275. Mikrofilmove ovih turskih rukopisa iz Pariske nacionalne biblioteke doneo je prof. dr Branislav Đurđev, a nalaze se u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

⁸⁶) Isto, str. 260.

⁸⁷) B. Đurđev, i dr., Kanuni i kanun-name, Sarajevo, 1957, str. 115.

⁸⁸) F. Spaho, Isto, str. 169, 170.

⁸⁹) Evliya Čelebi *Seyahatnamesi*, Knj. I, Derseadet, 1318, str. 565.

⁹⁰) Pir: star, zatim iskusan, duhovni vođa i učitelj; zaštitnik jednog esnafa.

stoji da su bili u vreme pokojnog sultana Murata II (1421—1451) majstori. Pošto su to stari majstori, bave se svojim poslovima, a turnuse im obrađuju sluge.

Zatim slede dve interesantne beleške. U prvoj stoji: „Tu su se naši sinovi spomenutih majstora, poimenice Mustafa, Rustem i Mehmed Šah, od kojih se neki bave čekičarstvom (çekicilik), neki bušenjem kamena (taş delicilik), a neki dodavanjem u rupu (delüğe sunuculuk). Njihove plate uzimaju njihovi gospodari. Po carskoj zapovesti bili su uklonjeni, a na njihova mesta postavljeni drugi vredni majstori, da oni ispunjavaju njihove službe.

U drugoj belešci kaže se: Treba da se napiše zapovest da spomenuti majstori ne smeju imati takvu poslugu. Za takav posao treba označiti spolja ljude dostojne poverenja.

Može se računati da je pravo kovanja novca, jedan ili dva turnusa, što je davano carskim beratom, bilo za izvesne porodice nasledno, nezavisno od starosti ovlašćenika. Iz izloženog se može zaključiti da su majstori bili okupljeni u jednu cehovsku organizaciju u kojoj je postojala hijerarhija. Dvojica među njima spominju se kao stari (pir), što znači da cehovska organizacija potiče iz ranijih vremena, dakle još pre osvajanja Istanbula. Bilo je zabranjeno povlašćenim porodicama da se u kovnici zapošljavaju na pomoćnim poslovima, za koje je pozivana druga radna snaga. Pošto se spominju samo muslimanski majstori, to znači da je ova cehovska organizacija imala verski karakter i da se od kovničara novca zahtevalo poverenje i čestitost⁹¹).

Prema jednom turskom izvoru iz druge decenije XVII veka, funkcioneri kovnice su bili nagrađivani. Emin je primao 20 akči dnevno, sahibi 'ayar 15, kâtib (pisar) 10 a čauši po 5 akči⁹²).

Zahvaljujući zakoniku sultana Sulejmana Zakonodavca (1536), poznati smo do tančina sa celom procedurom kovanja novca. Na primer sahibi 'ayar utvrđivao je finoću kovine, kazadžija (kleštar) je izvlačio srebrne šipke do određene debljine, kulpendžija razvlačio okruglo izvučene šipke u pljosnate limene pruge, tugradžija udarao tugru⁹³) a agardžija beleo srebro. Onda se to prijavljivalo kadiji, eminu i katibu i kovano srebro u novcu ubeležavalo u naročiti defter⁹⁴). Iz toga se vidi da je kovanje novca prolazilo kroz izvesnu kontrolu nadležnih organa vlasti, a čitav proces u vezi s kovanjem zapisnički praćen.

U turskim kovnicama novci su kovani od srebra, odnosno zlata dobijenog iz naših rudnika. Međutim, u kovnicama za kovanje zlatnih i srebrnih moneta upotrebljavani su i stari plemeniti metali. Tako već od vremena sultana Mehmeda II Osvajača zlatari, kujundžije i sarafi su bili zakonski obavezani da prodaju jedino državnoj kovnici svu količinu zlata i srebra, u prisustvu darbhandžije (kovničar) i amila (zakupac). U slučaju nepridržavanja određenih zakonskih normi bile su predviđene stroge kazne⁹⁵).

⁹¹) R. Anhegger, Isto, str. 66—69.

⁹²) Isto, str. 82.

⁹³) Tugra, stilizovani potpis sultana; monogram, koji se stavlja na čelo fermana, na pečate, novce, itd.

⁹⁴) F. Spaho, Isto, str. 169—170; Ć. Truhelka, *Zakon sultana Sulejmana I o srebrnim rudnicima i kovnicama akča*, str. 8.

⁹⁵) F. Babinger, Isto, str. 2—17.

I iz jednog izvora iz XVI veka vidi se da su u kovnici u Skoplju prerađivani staro zlato (zer-i köhne) i skupoceno posude (evani) i od toga kovane akče⁹⁶).

Dakle, i privatna lica mogla su u državnoj kovnici kovati u novac svoje zlato i srebro s tim što su plaćala određenu taksu za tu uslugu.

Zakup kovnica (mukataa)

Državna blagajna Turske carevine obično je davala svoje prihode pod zakup, pridržavajući se osnovnog principa „da se prihodi ustupi onome koji više ponudi“⁹⁷). Naime, mukate su bile i izvesni domeni i ustanove (müessesese) koji su državnoj blagajni (hazine) donosili, odnosno osiguravali (temin) prihode bilo izdavanjem pod zakup, bilo ubiranjem preko državnih organa vlasti, kao npr. rudnici, kovnice novca (darbhane), solane, prodaja soli, skelarina, pravo posedovanja (tasarruf) ribnjaka (dalyan), naplata (tahsil) carina (gümrük) i nekih poreza (resim) kao ispendže i drugih dažbina (vergi) i baždarina⁹⁸). Prihode sa hasova (carska dobra) sultan je izdavao pod zakup (iltizam), bilo godišnje (mukataa), bilo doživotno (malikâne)⁹⁹). Sistem mukataa i iltizam je u prvom periodu predstavljao osnovu turskih finansija i primenjivan je u širokim razmerama kako u timarima tako i u zeametima¹⁰⁰). Pod zakup su davane i mukate sastavljene od nekih dohodaka kancelarija (carske-državne) blagajne (bazi hazine vâridat kalemlerinden)¹⁰¹). Ali, na ovom mestu zadržaćemo se samo na mukatama kovnica novca (darbhane), jer o sistemu zakupa (iltizam) uopšte, a posebno u rudnicima, govorio sam na drugom mestu, tj. u mojoj doktorskoj disertaciji¹⁰²).

Osoba koja je preuzimala javno (na licitaciju) mukatu s pravom da je obrađuje (işletmek) i eksploatiše (istismar etmek) u roku (süre) od tri godine zvala se „âmil“ ili „mültezim“, tj. zakupac¹⁰³).

Kada se zakupac (mültezim) obavezivao (tahvil) jednim mukatom, unapred (peşin) je davao jedan deo zaduženog (der'uhde) novca. Ako u slučaju bekstva i odsutnosti (firar ve gaybet) ne bi doneo na dogovoreno mesto (taahhüdünü yerine), zajedno s garantom imanja (kefil bi'l-mâl), određenu

⁹⁶) D. Bojanić, *Podaci o Skoplju iz 951 (1544)*, POF, III—IV, str. 609.

⁹⁷) D. J. Popović, *Prilozi proučavanju ekonomskog stanja našega naroda u Vojvodini i Srbiji tokom XVI i XVII veka*, Gl ID, Knj. II, Sremski Karlovci, 1929, str. 32; G. Elezović, *Turski spomenici*, I, str. 59.

⁹⁸) Dr H. Sahillioğlu, *Bir Mültezim Zimen Defterine göre XV. Yüzyil Sonunda Osmanlı Darbhane Mukataaları*, Istanbul Universitesi, İktisat fakültesi mecmuasi, 23 ncü Cild, Ekim 1962 — şubat 1963, Nr. 1—2, str. 146; G. Elezović, Isto, str. 59, 911.

⁹⁹) V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839—1861)*, SAN, Posebno izdanje, Knj. CL, Beograd, 1949, str. 15.

¹⁰⁰) H. Inalcik, Isto, str. XXXV.

¹⁰¹) Dr H. Sahillioğlu, na istom mestu.

¹⁰²) S. Rizaj, *Istorijski razvoj rudarstva na Kosovu i Metohiji i susednim krajevima od XV—XVII veka*. Filozofski fakultet, Sarajevo, 1964 (Rukopis doktorske disertacije)

¹⁰³) Dr H. Sahillioğlu, na istom mestu.

količinu novca — cenu zakupa (iltizam bedeli), predavali bi ga sudu (mahkeme) ili direkciji instance (idâre makamlarina) a novcac je osiguravao (temin) žirant (tekeffül) svojom ličnošću (kefil bi'n-nefs)¹⁰⁴.

Sultan, kad bi dao u zakup neki izvor prihoda, izdavao je amilima berat (diploma, svedočanstvo, postavljenje) koji je zadržavao sledeće podatke: objekt zakupa i oblasti, imena amila — multezima (zakupac), datum stupanja na snagu zakupa i njegovo trajanje i iznos uložene sume i takse berata (resm-i berat). Tu su ubeležavani uslovi zakupa, prava amila i način na koji će on isplaćivati novac za zakup. Porta je naplaćivana taksu povodom izdavanja berata za zakup. Na osnovu zakonskih spomenika iz XV veka zaključuje se da je taksa berata uvek iznosila 1,2% zakupa. Amili su plaćali takođe „resm-i hesap”, koji je obično iznosio 0,20% iznosa zakupa. Ova taksa bila je namenjena za plaćanje računskih troškova oko preuzimanja zakupa. Sem takse za berat i „resm-i hesap”, trebalo je platiti „resm-i kitabet” i „resm-i çavuş”. Postoji verovatnoća da je „resm-i kitabet” pravo velike kancelarije za knjiženje, na koju pretpostavku upućuje sam naziv, a da je „resm-i çavuş” plaćan za vesnika koji je nosio berat o zakupu ili naređenje koje se odnosilo na preuzimanje zakupa. Inače, çavuşi su raznosili zapovesti sultana. Iznos ova dva poreza (resim=taksa) bio je, otprilike, 0,22% do 0,27 procenata. Sve je to dostizalo sumu od 1,62 do 1,67% što je moralo za izvesne mukate predstavljati dosta velik izdatak¹⁰⁵.

Dakle, ime žiranata bilo je napisano na diplomi zakupa (iltizam beratinda) i na sudskoj garantnoj ispravi (kefalet hüccetlerinde), gde je naznačivan iznos novca i navođene obaveze i odgovornosti. Žirant (kefil) se oslobađao odgovornosti kada bi podmirio cenu zakupa (iltizam bedeli tamamen). Zakupac (mültezim) je odgovorao lično i svojom imovinom. Ako ne bi ispunio svoje obaveze, čitavo imanje mu je prodavano. U korist carske blagajne (hazine) naplaćivana su (tahsil) i sva njegova primanja na ime dugova. No, ako se ni taj iznos ne bi bio dovoljan, onda se uzimao i iznos garantnog novca iz imovine žiranta (kefil). Ukoliko svim tim zakupac (mültezim) ne bi mogao podmiriti dug, doživljavao bi tamnicu (zindan). I u slučaju da bilo kojim putem, ne isplati dugovanje, tu ga zaticala smrt. Bilo je slučajeva kada je zakupac bio pomilovan, ali u momentu oslobođenja iz tamnice bio potpuno upropašćen (müflis)¹⁰⁶.

Kako se vidi, zakup nije uvek donosio amilu korist. Spominju se amili koji su bili osuđeni na šest godina tamnice zato što nisu uspeli da uplate obećanu sumu novca, a neki su čak bili obešeni, a kako njihovi žiranti nisu bili sposobni za plaćanje, jevrejska zajednica kojoj su pripadali morali je platiti ostatak vrednosti zakupa¹⁰⁷.

¹⁰⁴) Isti, str. 146.

¹⁰⁵) N. Beldiceanu, *Les actes de premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, t. II: Règlements miniers, 1939—1512, Paris — La haye 1964, str. 143, 144.

¹⁰⁶) H. Sahillioğlu, Isto, str. 146, 147.

¹⁰⁷) N. Beldiceanu, Isto, str. 144.

Ali, Porta je umela da neki put bude i razumna — kada je zarada bila mnogo ispod očekivanja, smanjivala je cenu zakupa¹⁰⁸). A ako jedan mukataa nije bila zakupljena, iz bilo kojih razloga, već je njom upravljao emin koji je primao platu (ücret) i o svom poslovanju polagao račun turskoj administraciji, onda se računalo da je izdata kao *emanet* a ne kao *iltizam*¹⁰⁹). Međutim, ukoliko bi se ponovo dala u zakup (iltizam), u vreme licitacije (müzayede esnasında) primala se najniža vrednost, tj. uzimali su se u obzir donoci poslednje godine upravljanja putem emaneta. No, u većini prilika, mukataa koja je bila u emanetu zakupljivana je od samog emina. Ovaj zakupac čuvao je i dalje svojstvo (sifat) emina, samo je pristajao na kraju svoje obligacije (tahvil) da plati u korist državne blagajne izvesnu sumu novca (meblâg). Na taj način u jednoj ličnosti je dolazilo do spajanja dva svojstva: svojstva emina i svojstva mültezima. Stoga, se javlja novi način upravljanja (idare tarzi) mukatama, takozvani „mešani sistem” (muhtelit), odnosno „emânet ber-vech-i iltizâm”. Emin u ovom svojstvu primao je platu (ücret). Ove ličnosti uopšte i u osnovi (aslında) primale su plate (ücret) u visini plata (ulûfe) zaima, čavuşa ili müteferrika (novac razdeljivan za sitnice) ili, pak u nešto većem iznosu. Ovom isplatom terećena je cena zakupa (iltizâm bedeli). Ličnost sa ova dva sjedinjena svojstva zvala se „emin ber-vech-i iltizam”¹¹⁰).

Dakle, od oblika „emaneta” prešlo se na tzv. „mešani sistem” po svojoj prilici zato što se sistem „emaneta” pokazao kao nepouzdan, jer u tadašnjim prilikama nije se mogla sprovesti dovoljna kontrola, a s druge strane emin nije imao nikakvog podsticaja. „Mešani sistem” treba shvatiti na taj način što je pogon vođen i dalje na račun erara (država), a emin je osigurao svoju nagradu od dobitka¹¹¹). Drugim rečima, to je, otprilike, „sistem učinka” — ukoliko emin-mültezim više doprinese, utoliko više i primi.

U režimu emaneta zakupac (mültezim) je bio opterećen svim dobicima i gubicima, a ne država (devlet), i prinuđen da plati državi određenu količinu zakupa (iltizam). U slučaju neplaćanja konfiskovala (müsadere) se imovina zakupca (mültezim), a u nuždi (gerektiğinde) bivao je i uhapšen¹¹²).

Pored navedenog, ako je zakupac (mültezim) smatrao da su uslovi povoljni (şartlar elverişli), mogao se obavezati (tahvil) i drugim mukatama pored one što je do tada držao. Na taj način moguća je bila šestogodišnja, devetogodišnja, čak i dvanaestogodišnja obligacija (trahvil). U skladu s tom određivan je rok (süre) upravljanja (tasarruf) zakupnika (mültezim) jednom obligacijom (tahvil) neke mukate¹¹³).

Da bi se stekla jasnija predstava o međusobnim odnosima zakupca i države, koja je ustupljivala zakupcima na eksploataciju svoja dobra, potrebno je navesti neke konkretne primere.

¹⁰⁸) Isti, str. 145.

¹⁰⁹) R. Anhegger, Isto, str. 21, 124, 125. H. Sahillioğlu, Isto, str. 147.

¹¹⁰) H. Sahillioğlu, Isto, str. 147.

¹¹¹) R. Anhegger, na istom mestu.

¹¹²) H. Sahillioğlu, Isto, str. 147.

¹¹³) Isto, str. 148.

Moglo se dogoditi da zakupnik umre (ölebiler) a da nasljednici (vârisleri) ne ispoljavaju želju da mukatu koriste do kraja svoje obligacije (tahvil) ili, pak, da se pre završetka obligacionog (tahvil) roka pojavi druga osoba koja poveća cenu zakupa (iltizam bedeli). Ako prethodni zakupac ne pristane da mukatu eksploatiše po novoj, povećanoj ceni, onda se mukataa davala novoprijavljenom zakupcu (mültezim). U tom slučaju stari zakupac je bio dužan da plati, odnosno vrati svoja primanja na ime novčane dnevnicke (kistel-yevm), i to za sve vreme upravljanja s mukatom. Istovremeno i novi zakupac (mültezim) je polagao račun za preostalo obligaciono (tahvil) vreme prema novoj ceni novčane dnevnicke (kistel-yevm). Ako je zadnji rok (müddet) bio kratak, novi zakupac (mültezim) bi taj preuzeti rok spajao s jednom novom obligacijom (tahvil). Tako se dobijala četvorogodišnja ili petogodišnja obligacija (tahvil)¹¹⁴.

Bilo je slučajeva da su jednu mukatu preuzimali na eksploataciju ortaci. Za to su dobijali carski berat¹¹⁵.

Ko je imao srebro, bio je dužan da ga odnese u kovnicu pa da ga dobije natrag u akčama¹¹⁶). Emin je desetinu kovanog novca ubirao za državu. Svi troškovi pristojbe i porezi pri kovanju srebra iznosili su 23,88%, odnosno 40,57% predatog srebra, te bi vlasnici dobili 3/4, odnosno 3/5 u obliku kovanog srebra¹¹⁷). Sarafi su pri kovanju novca dobijali od jednog dirhema tri akče, razume se posle odbitka svih izdataka u vezi s kovanjem novca¹¹⁸).

Prema Đenovljaninu Jakopu de Promontoriju (1475), kovnice novca u kojima su se kovale stebrne akče (od srebra rudnika u Novom Brdu, Srebrenici, Kratovu, Prištini, Serezu, Solunu i Sofiji), proizvele su za tri godine 360 000 dukata — po 120 000 godišnje. Kovnica zlatnih dukata venecijanskog kalupa davala se u godišnji zakup za 3 000 dukata¹¹⁹).

U predgovoru ovog rada istaknuto je da raspoložemo i jednim defterom koji pruža jedinstvene podatke o mukatama kovnica novca (darbhane) u Anadoliji i Rumeliji iz druge polovine XV veka. Što se tiče kovnica novca (darbhane) na području koje je predmet naše rasprave, dotični defter ukazuje, pored ostalog, da je mukataa kovnica novca u Novom (Novabri), Skoplju (Uskü) i Serezu izdata pod zakup istog datum (prvog dana (gurre) meseca muharrema 886. g.—2. marta 1481) kada i druge mukate kovnica novca (darbhane) u Rumeliji (evropski deo Turske); da je ova mukataa bila stalno (bâkî) pod odgovornošću (uhde) jevrejske družine (şürekâ) Afsoloma, sina Elje, i Haskje, sina Semerje; da su njihovi ortaci bili trojica amila (David, sin Jakova, Šaban, sin Ishaka, Musa, sin Jakupa); da su zbog neispunjavanja svojih obaveza (taahüt) pali prvo u tamnicu (zindan) Edirne (Jedrena) pa zatim

¹¹⁴) Isto, str. 148.

¹¹⁵) Na istom mestu; *BVA, Mühimme defteri*, Nr. 103, fot. 177.

¹¹⁶) R. Anhegger, Isto, str. 86.

¹¹⁷) Isto, str. 74.

¹¹⁸) Isto, str. 76.

¹¹⁹) F. Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopi de Promontorio — de Campis über den Osmanenstaat um 1475, dans Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, Jahrgang 1956, VIII, München 1957, str. 28.*

Istanbula, itd. U defteru su zabeleženi i dohoci državne glagajne iz mukataa kovnica (darbhane). Naime, visina cene zakupa (iltizâm bedeli) mukate pomenutih kovnica iznosila je 23 400 000 akči, porezi (resim) su dostigli 479 700 a kancelarije (kalem) 18 482 262 akči. Sem toga, za državne dohotke (tahsilat) odlazilo je još 459 129 akči.

Dalje, spominju se imena osoblja kovnice. Na primer, u novobrdskoj kovnici bili su: u svojstvu emina Isa, sâhib-i 'ajâr-a Burak Čelebi, a u skopskoj; emini su bili Tâdžudin i Mahmud, sâhib-i 'ajâr-i: Mehmed, Jusuf, sin Bali-je i Burak Čelebi. Kako se vidi, ovaj poslednji bio je istovremeno i skopski i novobrdski sâhib-i 'ajar.

Sem toga, isti izvor ukazuje da je ukratko računovodstvo („Muhasebe icmâl”) državnih prihoda imalo četiri vida kancelarija, i to: et-teslimât, el-havâlât, el-ihracât i el-icârât ili il-mevâcibât.

Et-teslimât je kancelarija u kojoj su registrovana novčana dugovanja. Naime, tu su zakupci (mültezimler) mukataa Istanbula ili drugih mesta u njevoj blizini, lično ili putem posrednika, nosili, odnosno predali (teslim) deponovani iznos novca državnoj blagajni. Međutim, zakupci (mültezimler) udaljenih krajeva taj iznos novca su slali zajedno sa dohocima (hasilat) vilajeta¹²⁰. Ti dohoci, zavisno od sezonskog slanja, zvali su se: „slanja” (irsâl) „Nevruza” (21. mart) i „Ağustosa” (avgust). Znači, da su za slanje određenog iznosa deponovanog novca u carsku blagajnu, postojala dva roka u toku godine — proletni i letnji, tj. početkom i sredinom sunčane (şemsiye), odnosno finansijske (maliye) godine. U većini slučajeva kada je blagajna bila u krizi a nije se moglo čekati na spomenute sezonske dohotke, upućivani su specijalni službenici centralne vlasti — mübaširi, sa zadatkom da naplaćuju račune proteklih vremena, jer je trebalo imati novca u kasama zakupa (mukataa). Stoga, ovi specijalni državni službenici — mübaširi, u finansijskom jeziku, nazivali su se „havâle” — prebacivači novca, tj. novac naplaćen na terenu, direktno od zakupaca, predali carskoj-državnoj blagajni.

El-havâlât je kancelarija u kojoj su evidentirane plate, nagrade, honorari (ulûfe, ücret, mevâcib) isplaćivane putem carske naredbe (ferman), iz blagajne, odnosno financije mukataa, nekim tvrđavskim mladićima (erar) i komandatima (dizdâr), zatim, duadžijama (dobroželjitelj), imamima, muezinima, muderisima (profesor) i služiteljima (müstahdem) koji su bili u službi (cihet, vazife) džamija i medresa sultanskih zadužbina (sultandar evkafı),

¹²⁰ Vilajet, po turskim dokumentima iz XV veka, administrativna jedinica ispod sandžaka, što donekle odgovara sudsko-upravnoj jedinici kadiluku. Međutim, u XVI, i XVII veku, sudeći po turskim izvorima (fermanima) vilajet je termin, koji se upotrebljava kao sinonim za sandžake i ejalete (najveća administrativna jedinica), odnosno odgovara našem terminu područje, nezavisno na veličinu. Međutim, od Tanzimata (1839) vilajet je najveća upravna jedinica Turskog Carstva, tj. zamenjuje termin ejalet, beglerbegluk ili pašaluk. — Ömer Barkan, 894 (1488/1489) *yili Cizyesinin Tahsilatina ait Muhasebe Bilancolari*, Türk Tarin Kurumu Belgeler, Cilt: 1, 1 Ocak 1964, Sayı: 1, Ankara, 1964, str. 35—117; N. Todorov, *Za demograskoto s' stojanie na Balkanskija poluostrvo prez XV—XVI v.*, Sofija, 1960, str. 203—210; *BVA, Mühimme defteri*, Nr. 103, fot. 59, 80, 142, 270.

El-ihracât je kancelarija u kojoj su evidentirani razhosi (masraf) učinjeni obično oko računa (mahsup) mukataa, popravaka i oko drugih stvari. Ali, u većini slučajeva, ovde su zapisani razhodi učinjeni na ime blagajne: platna, namirnica, municija, baruta, i za troškove prevoza spomenutih (artikala) u centar (merkez) ili u drugim mestima, gde je bilo naređeno. No, bilo je slučajeva, da su ovi razhodi zapisani i u prethodnoj kancelariji, tzv. „el-havâlât”.

El-icârât ili *el-mevâcibât* je kancelarija u kojoj je zapisana izračunata plaća (dnevnicna, najamnina, nagrada, honorar) osoblja mukataa¹²¹).

Sultan Sulejman Veličanstveni imao je 1544. godine prihode od zakupa kovnice u Skoplju (darbhane-i nefsi Usküb) u iznosu od 63 333 akči¹²²).

Na osnovu izloženog može se zaključiti da je zakupni sistem konvenirao turskoj državnoj kasi, ali baš taj sistem bio je kočnica celokupne privrede, jer su zakupci umeli da zloupotrebjavaju svoja ovlašćenja. Dok su zakupci prihoda ostalih privrednih grana imali velike koristi, zakupci rudnika i kovnica novca (darbhane), međutim, češće su bankrotirali.

Esnaf kovničara novca

Kao što su, obično, profesionalne zanatlije imale svoje društveno-ekonomske organizacije, tj. esnafe, takođe su svoje esnafe imali majstori koji su se bavili kovanjem novca. Tako lica koja su prečišćavala i lila srebro u novac imala su esnaf „kalciyan”, a ona koja su utiskivala žig na novca „sikke zenba-si”. Postojale su esnafske organizacije i onih ljudi koji su pretraživali u narodu falsifikovani novac „gümüş arayıcıyan”¹²³). Eснаflije bi, po Evliji Čelebiji, s jeničerima i sa štapovima u rukama patrolirale ulicama, pregledavali svačiju kesu, naoružani prilazili grupama ljudi sa utvrđenim formulom: „Dragi, da ti gledam kesu!”. Ako bi se našao lažan novac, njegov vlasnik je predavan kadiji. On je pitan odakle mu lažan novca i ako bi se ustanovilo da je kriv, bio bi vezan a zatim obešen.

* * *

Činjenice koje su izložene pokazuju da su kovnice novca (darbhane) postojale u periodu od XV do XVII veka skoro bez izuzetaka u svim unosnim srebrnim rudnicima u našoj zemlji, u prvom redu u Novom Brdu, Skoplju i Kratovu, u čijim okolinama je najduže trajala eksploatacija ruda. U njima su kovane zlatne, srebrne i bakarne monete. Ove kovnice donosile su velike prihode carskoj blagajni. Srebro je slato u Istanbul u obliku monete, ili u obliku šipaka. Pošto je kovanje novca u Novom Brdu, Skoplju i Kratovu bilo najviše razvijeno, a sudeći po turskim izvorima koje sam imao pri ruci i najduže je trajalo, onda nije za čuđenje što je u tim kovnicama falsifikovanje

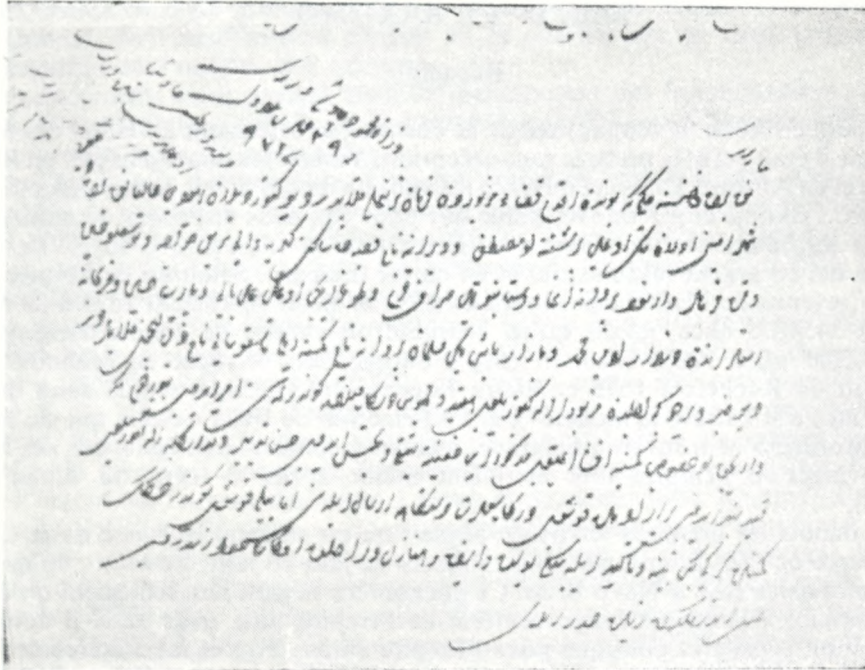
¹²¹) H. Sahillioğlu, Isto, str. 149, 150, 167, 168.

¹²²) D. Bojanić, Isto, str. 609.

¹²³) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Knj. I, str. str. 565, 567, 572.

novca došlo do najvećeg izrašaja. U Novom Brdu je bio takoreći centar te vrlo opasne pojave, koja je ne samo zadavala ozbiljne brige centralnoj administraciji Carevine nego je postala i ozbiljno društveno i političko pitanje za čitavu zemlju. Falsifikovanjem novca bavili su se muslimani i hrišćani, tj. Turci, Arbanasi, Srbi i dr. Sve mere turske administracije za suzbijanje te pojave bile su neefikasne, jer ju je uslovljavalo tursko uređenje, koje je bilo u odumiranju. Treba istaći da su u kovnicama novca (darbhane) Turci primenjivali svoju tehniku kovanja i svoje pravo i imali svoje radnike, uglavnom muslimane. Jer, u lica koja su radila u kovnicama država je morala imati poverenje. U rudarstvu, međutim, suprotan je slučaj. Tamo je uglavnom primenjivana zatečena saska tehnika, saske metode pa čak i prava. Radnu snagu većinom su činili hrišćani. Defter iz 1498/9. godine ukazuje da su u novobrdskoj kovnici radili majstori muslimani, neki poreklom iz Istanbula-ispitivač novca (sâhib-i 'ayar) bio je iz Jedrene, a neki od majstora su konvertiti.

Što se tiče zakupaca (amili ili multezimi) kovnica novca, to su većinom bili Jevreji. Na takav zaključak upućuju finansijski defter s kraja XV stoleća.

Zapovest (ferman) sultana Sulejmana Veličanstvenog upućena kadiji Novog Brda da u velikoj tajnosti uhvati družinu falsifikatora novca i da ih otpremi za Istanbul. Godina 972 (1564), BVA, Istanbul, Mühimme defteri Nr. 103, fot. 32.

LES HÔTELS DES MONNAIES TURCS (DARBHANE) À NOVO BRDO, SKOPJE ET KRATOVO

Résumé

A l'époque turque, le monnayage ne se bornait pas seulement à l'Hôtel des Monnaies impérial, mais il était permis, presque sans exception, à toutes les mines d'argent en Roumélie, en Anadolie et en Afrique. Dans cet ouvrage il s'agit, surtout, d'hôtels de monnaies (darbhane) à Novo Brdo, à Skopje et à Kratovo, parce que pour eux nous disposons de plusieurs documents. Dans les hôtels des monnaies mentionnés l'on battait du XVe au XVIIe siècle les monnaies en or, en argent (akče-aspre) et en cuivre (mangir). Selon un defter turc (livre de compte), les revenus de l'Hôtel des Monnaies à Novo Brdo de 10 Juin 1523 à 29 Mai 1524 montaient à 3454875 akče, tandis qu'en Istambul on adressé de lingots d'argent dans la valeur de 262889 akče. Akča battu en 1648 à Skopje, sous le règne du Mahomet IV (cite Albert Jouvin de Rochefort 1675 et Pierre Bogdani 1685 „Circa Scopia sono di miniere d'oro e argento, e si batteva la monete”), et l'affirmation de Evlia Čelebia que de son temps l'Hôtel des Monnaies se trouvait à Belgrade, mènent à conclure que ces hôtels des monnaies dans les provinces de l'empire turc existaient même après le règne du sultan Ibrahim (1640—1648).

Déjà depuis les premiers temps du règne turc est survenu la baisse de la valeur des monnaies, parce qu'elles furent, par abus, abîmées de jour en jour. Le centre du monnayage des fausses monnaies était à Novo Brdo. Ce phénomène négatif non seulement qu'il donnait des soucis sérieux à l'administration centrale de l'empire turc, mais aussi il devenait une sérieuse question sociale et politique pour l'Empire entier. Toutes les mesures de l'administration turque pour la répression de ce phénomène se montraient sans effet, car le monnayage de fausses monnaies fut conditionné par le système des timars turcs qui déperissait.

Les Turcs appliquaient leur technique du monnayage, leurs méthodes et leurs droits. Principalement, ce travail fut exécuté par les artisans musulmans, ce qui n'était pas le cas dans l'exploitation des mines.

Si l'on compare la qualité de la monnaie turque (akče) et son rapport envers le sequin dans la période entre 1481—1691, on remarque que la valeur du sequin croissait brusquement après 1574.

Dans l'Empire turc, les différentes monnaies d'origine turque et étrangère avaient cours. Avant de battre leur sequin, les Turcs comme le nom pour la monnaie d'or employaient le mot étranger „filuri” (filori, filuri, fuluri). Mais les ducats s'appellent encore „filuriye-i-sultaniye”, „sikkei--zeheb-i-filuriyye-i-sultaniyye), puis les ducats rouges (kirimzi filuri, kizil altun), „meskük altun”, „eşrefi” ou bien „şerifi altun” et les ducats appelés „yildiz” (étoile) altuni”, „perper”, „dinar” etc.

Au temps du Mohamed II le Conquérant, alors que l'Etat turc devient l'Empire, commence, aussi, le monnayage des monnaies d'or (1477). C'est alors qu'on a pour la première fois battu les monnaies portant l'inscription turque et le nom du Conquérant, par la pesanteur et la structure égales aux ducats vénitiens.

Le cours des monnaies turques, surtout de celles d'argent, était divers dans les différentes périodes. La finesse de l'aspre baissait constamment, tandis qu'avec le sequin était contrairement.

Skopje (Skoplié), akče, aspre (aktché, aspré).

Dans la loi du sultan Mohamed II (1451—1481) est noté que la mangura est battue avec la pesanteur d'un dirhem en cuivre, et 8 mangura faisaient un aspra. En ce temps-là, 10 dirhem d'argent valaient en Anadolie 285 akçe, à Serez 283 et à Novo Brdo 281 akçe.

La compétence des cadis, des contrôleurs (nazir) et des délégués spéciaux de sultan (yasakci) s'étendait aussi sur l'activité des hôtels des monnaies. Les hôtels des monnaies avaient leurs maîtres (emin) et leurs fonctionnaires: éhaja (kethüda) -le chef de la corporation, luer simsar -entremetteur, leur commissionnaire; sahib-i ayaraleur directeur technique, leur scribe (kâtib), le maître monnayeur d'argent (sikkezzen başilar), le maître forgeron (sikkeciyan) etc.

Du defter de 1488/9 nous apprenons que tous les maîtres de l'Hôtel des monnaies de Novo Brdo furent des musulmans, c'est-à-dire quatre d'entre eux furent des convertis. Ils étaient divisés en deux groupes: Dans le premier groupe étaient 13 personnes avec 17 nöbeta (turnus), dont neuf avaient chacun un et quatre chacun deux turnus. Le second groupe consistait en 7 maîtres et 8 turnus.

Les documents turcs parlent aussi de récompences des fonctionnaires des hôtels des monnaies. Grâce à la loi du Suliman le Législateur (1536), nous sommes initiés minutieusement au procès entier du monnayage.

Dans les hôtels des monnaies turcs les monnaies sont d'argent, c'est-à-dire d'or et de cuivre tirés de nos mines. Pourtant, dans les hôtels des monnaies pour le monnayage des monnaies d'or et d'argent sont employés aussi les anciens métaux précieux. Les hommes privés, eux aussi avaient droit à battre les monnaies de leur argent et or dans les hôtels des monnaies d'Etat, mais ils payaient pour cela un taxe déterminé.

On donnait à bail les hôtels des monnaies, le plus souvent à trois ans. Emin encaissait une dixième de monnaies au profit de l'Etat. Tous les frais pour les taxes et les impôts s'élevaient à 23,88%, c'est-à-dire à 40,57% de l'argent remis, de sorte que les propriétaires recevaient $\frac{3}{4}$ ou $\frac{3}{5}$ en forme d'argent battu. Les sarafs (changeurs) recevaient trois akçe d'un dirhem, cela va sans dire après déduction de tous les frais se rapportant au monnayage.

Selon le Gênois Jacope de Promontore, les hôtels des monnaies où l'on battait des akçe d'argent (de l'argent des mines à Novo Brdo, Srebrenica, Kratovo, Priština, Serez, Salonique et à Sofia) ont fabriqué pour trois ans 360000 ducats, ce qui veut dire 120000 par an.

D'après un defter des finances, en 1481 la hauteur du bail (mukataa) des hôtels des monnaies à Novo Brdo, Skopje et à Serez était 23400000 akçe. Et les impôts atteignirent la hauteur de 479700 akçe. L'Empire avait des revenus encore des bureaux (kalem) dont le montant était 18482262 akçe, et des autres rentes (tahsilat) 459129 akçe de plus. La même source témoigne que la comptabilité ("Muhasebe icmâl") des revenus d'Etat pour peu avait quatre sortes de bureaux, notamment: et-teslimat, el-havâlât, el-ihracât et el-icârât ou el-mevacibat.

Les monnayeurs eux-mêmes avaient leurs organisations socio-économiques, c'est-à-dire leurs corporations. Par exemple, pour les personnes dont la profession était de raffiner et de fondre l'argent en monnaie -il existait une corporation, nommé „kalciyan", et ceux qui empreignaient la marque sur la monnaie „sikke zenba-si". Il y avait même des organisations corporatives aussi pour ces gens qui perquisitionnaient les fausses monnaies dans le peuple: „gümüş arayiciyan".

